

GLOBALIZACIJA I PRIRODA LJUDSKE ZAJEDNICE

Slobodan Vukićević

The essence of globalization, according to professor Dobrenkov, manifests itself as an 'objective, natural process of integration of the mankind'. That means that globalization 'follows' human nature and the nature of society. In sociology it is important to identify a typology of social relations created through a triad globalization-human nature-nature of society. Of course, this is inevitably linked to the relation with nature in general. When it comes to the identification of these social relations, social science has a task to understand, interpret and explain the nature of mutual impact between the given elements, particularly the impact of globalization on the human nature and the nature of society.

Globalizacija je totalna društvena promjena, društveni eksperiment, koji zahvata cjelinu savremene društvene zbilje. Cjelovito razumijevanje, tumačenje i objašnjavanje obavezuje na zahvatanje višestrukih *uzroka* koji proizilaze iz same prirode čovjeka i njegove zajednice kao i višestrukih *posljedica* koje globalizacija ima za čovjeka i njegovu zajednicu. Zadatak sociološke nauke je da identifikuje tip globalizacije koji je na djelu u savremenom društvu.

Teorijski pristup ekonomske škole ne zahvata cjelinu globalizacije, a to znači da je u startu invalidan. Tako je krenula i postsocijalistička transformacija sa isključivom ekonomskom teorijom privatizacije sa pretenzijama usmjeravanja temeljne promjene socijalističkih društava.

Ekonomistički pristup posebno je invalidan u pogledu predviđanja posljedica koje su ne samo neekonomskog karaktera, nego sasvim nove pojave u odnosu na uzroke koji su ih inicirali. Svaki izbor na toj osnovi je invalidan, sa brojnim negativnim poslasticama. Rezultat ekonomističkih teorija i prakse zasnovane na njoj, su ozbiljne društvene krize. „Iz tih kriza proistekla je užasna kombinacija inflacije i depresije“ (Džon Ralston Sol, 2011,72). Svijet je skliznuo u *depresiju*, a depresija kao posljedica globalizacije, odnosi se na ljudsku prirodu, prirodu ljudske zajednice i odnos prema prirodi uopšte, a ne nikako samo na ekonomiju, poslovanje, carine, naftu, inflaciju, energetska krizu, nezapošljenost i sl. Ove ekonomske kategorije i individualizam zasnovan na njima, unificiraju građane, guše njihov subjektivitet i etnokulturni identitet. Takvo građanstvo je protiv ljudske prirode i prirode ljudske zajednice. U svijesti tehnokrata (političkih i menadžerskih struktura, posebno transnacionalne buržoazije) globalizma taj problem ostaje po strani. Oni se bave raznim vidovima recesije (energetska kriza, inflacija, nezapošljenost, ekonomska stagnacija bazirajući se isključivo na tržište) tvrdeći da se one mogu uspješno prevladavati samo u sistemu globalizma u kojem se apsolutizuje ekonomija koja je bazirana na „prisilnom rastu“ podižući sve više vještačke barijere između čovjeka i prirode. Globalizacija se pretvara u sistem posvećen sistemu, a ne čovjeku i njegovoj zajednici.

Globalni ekonomizam zanemaruje fundamentalnu činjenicu da se čovjek ispoljava kao društveno biće, a njegovo društveno biće nastaje sublimiranjem ukupne biološke, psihosocijalne i kognitivne strukture pojedinca u esencijalnom ambijentu njegove zajednice. Zbog toga je uvijek bilo, a danas pogotovo, centralno, naučno i društveno pitanje koliko se „savremeno“ čovjekovo i „savremeno“ njegove zajednice poklapaju ili razilaze. I zbog čega se razilaze? Susreću se tu čovjek i društvo u složenom procesu sublimiranja njihovih esencijalnih i egzistencijalnih

određenosti. Bitni elementi ovog procesa i njihovi odnosi dobijaju konkretnu formu i tipologiju u vidu posebne društvene predmetnosti, pa njihovo identifikovanje predstavlja neophodnu naučnu osnovu za odgovore na postavljena pitanja.

Sociološkim posmatranjem globalizma i posebno postsocijalističke transformacije socijalističkih društava uočavamo zanačaj ove diferencijacije na razlikovanju svojine i vlasništva. *Svojina* ima posebnu društvenu predmetnost, a *vlasništvo* posebnu. Time one predstavljaju posebne sociološke činjenice. Naznačene posebnosti proističu iz same prirode čovjeka i prirode njegove zajednice, a ekonomska teorija zanemaruje ovu kardinalnu činjenicu.

Generička suština čovjeka i društva se konkretizuje kroz vlasništvo u kontekstu svojinske određenosti. Svojinska određenost se ispoljava kao esencijalnost *društvene predmetnosti* institucionalizovanog svojinskog odnosa posjedovanja, prisvajanja, razmjene i potrošnje. Svojina je, tako, *apstraktna forma* čovjeka i društva koja se u neumitnom spoju *Logosa i Istorije* u svakoj zajednici konstituše u *specifičan društveni odnos (posjedovanja, prisvajanja, raspodjele, razmjene)*.

Vlasništvo je egzistencijalnost (konkretizacija) svojinskog odnosa od strane individualnih i kolektivnih subjekata. u pogledu učešća vlastitog rada i njihovog posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i razmjene stečenih dobara, pri čemu se ova egzistencijalnost uvijek ne ostvaruje institucionalnim nego i vaninstitucionalnim putem.

Znači, svojina je apstraktna forma čovjeka i njegove zajednice institucionalizovana (opredmećena) u *društvenom odnosu* kao pretpostavci prisvajanja, posjedovanja, raspodjele i razmjene, dok se vlasništvo ispoljava u institucionalnom, ali i vaninstitucionalnom, *vladanju* konkretnih subjekata određenim društvenim vijednostim (Vukićević, 2011: 90, 95, 98). U svojinskom i vlasničkom određenju sadržan je *povijesno izborni* početak

čovjeka i njegove zajednice. Očigledno je da čovjek ima svoju posebnost ka svojinsko biće, i posebnost kao vlasničko biće. Takođe određene društvene institucije, prije svih država, nekada se javljaju u funkciji svojinskih, a nekada vlasničkih uloga. Jedino uvažavanjem posebne društvene predmetnosti svojine i posebne predmetnosti vlasništva možemo objasniti bitne razlike svojinske strukture i vlasničke strukture u svim poznatim istorijskim tipovima društvenih zajednica do današnjeg dana. Bez ove diferencije ne možemo egzaktno pratiti društvene procese struktuiranja, destruktuiranja, restruktuiranja koji karakterišu društvenu dinamiku (Gurvič).

Inkluzija globalizma u savremenom društvu pokazuje da privatizaciju, kao osnov tržišne privrede, moraju neprestano pratiti regulacija i deregulacija. U suštini radi se o ontološkoj iracionalnosti koja prati ljudsku prirodu i prirodu ljudske zajednice. Suštinu ovog protivrječnog odnosa možemo razumijevati samo u diferenciranom odnosu svojine i vlasništva. Na toj relaciji su nezaobilazna, teorijska i praktična, pitanja: balans između javnog i privatnog sektora; vlada istovremeno kao regulator i posjednik; dogovor vlade i privatnog sektora – opšte dobro i posebni interesi; dogovori javnog i privatnog u formi monopola, a sve na račun iskorišćavanja društva; uspjeh varira – nekad je uspješnije državno, a nekad privatno vlasništvo.

Ukupno teorijsko saznanje i praktično iskustvo upućuje na zaključak da privatno vlasništvo ne možemo proglasiti dovoljnim uslovom za uspjeh pojedinca, kolektiva ili čitavog društva. Koliko će privatno vlasništvo ispoljavati pozitivne, a koliko negativne komponente, bitno zavisi od društveno konstituisanih odnosa posjedovanja, prisvajanja, razmjene i potrošnje tj. svojine.

Kreativnost privatnog vlasništva je nesporna, ali je takođe nesporno da privatno vlasništvo, po svojoj ontološkoj biti, nikad ne može dostići smisao i nivo ukupne društvene kreativnosti. *Privatna kreativnost je redukovana kreativnost u*

odnosu na potrebu kreativnosti koju društvo ima i ljudska zajednica u cjelini.

Takođe, *kategorija društvene vrijednosti* nije sadržana samo u privatnom vlasništvu, već se dugoročna vrijednost determiniše svojinskim odnosima. Vrijednost privatizovanih preduzeća se nalazi prije svega u dugoročnom zadovoljavanju potreba društva i njegovih građana, a ne samo u trenutno procijenjenoj vrijednosti sa stanovišta privatnog vlasništva.

Imamo jasne argumente za diferencirano sociološko posmatranje svojine i vlasništva sa stanovišta njihovih posebnosti u *kreativnosti i dugoročnoj vrijednosti*. Ova diferencijacija obezbeđuje da se u njihovim raznim formama ostvaruje neophodni individualni i društveni dinamizam i u okviru toga neposredne i dugoročne kreativnosti i vrijednosti neophodne za progres društva i njegovih članova.

„U Rusiji treba biti izgrađena miješana ekonomika, koja sadrži efektivno državno, društveno, kooperativno i privatno vlasništvo. Konkurencija različitih formi vlasništva treba da osigura dinamični razvitak narodne privrede. Neophodno je zaključiti sa liberalnim bajkama o ograničenostima-inferiornosti državnog i društvenog vlasništva. Između različitih oblika vlasništva treba da bude sadržana svojevrсна podjela rada: privatno vlasništvo osigurava dinamizam razvitka društva, državno i društveno vlasništvo – cjelovitost, stabilnost društva, obnavljanje svih njegovih osnova“ (Dobrenjkov, 2006: 400).

Sociološku imaginaciju i inspiraciju stanovište prof. Dobrenjkova upućuje na dva pitanja: 1. Šta je ovim formama vlasništva zajedničko? 2. Po čemu se ove forme vlasništva bitno razlikuju? U odgovoru na prvo pitanje imamo nespornu društvenu činjenicu, a to znači sociološku činjenicu, da se svi oblici vlasništva u jednom društvu nalaze u konstituisanim (institucionalizovanim) odnosima posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i razmjene. Taj društveni realitet čini svojinu kao

poseban društveni fenomen. Tako konstituisana svojina i njeni oblici, predstavlja pretpostavku za ostvarivanje određenih oblika vlasništva pojedinaca, porodica, kolektiva i društvenih institucija. To je svojinski čin kojim nije uspostavljeno vlasništvo nijednog subjekta, već samo *pretpostavka* za uspostavljanje vlasništva.

Ostvarivanje vlasništva je sasvim poseban društveni proces koji se u svakom društvu odvija jednim dijelom u okviru institucionalizovanih odnosa svojine, a dobrim dijelom i van tih odnosa. Društvo je jednako zainteresovano da se u svim oblicima vlasništva: privatnom, državnom, kooperativnom ostvaruju dinamizam, solidarnost, stabilnost, kreativnost, dugoročne vrijednosti i kvalitet, obnavljanje bitnih komponenti za progresivni nacionalni i ukupni razvitak društva. Sve ove elemente društvo treba da ugradi u svojini. Međutim, vlasnici su različiti po svojim motivacionim, kognitivnim, interesnim, opredjeljenjima i ukupnom djelanju i ponašanju. Sve to diferencira vlasništvo kao društvenu pojavu i društveni odnos u poseban fenomen koji predstavlja nezavisnu *sociološku činjenicu* u odnosu na sve druge društvene fenomene, pa i na svojinu.

Posebnosti svojine i vlasništva se naročito očituju u njihovim *posljedicama*. Svojinska i vlasnička struktura se bitno razlikuju, ne smo u globalizovanom društvu, nego se nalaze u dubokoj logosnoj protivrječnosti. Svi bitni uzroci kriza: „prisilni rast, nedostatak energije, nezajažljiva potrošnja, i dr. finalizuju se u ugrožavanje prirodnog sistema. To nužno znači ugrožavanje ljudske prirode i prirode ljudske zajednice. Liberalni globalizam iskazuje izvjesnu brigu da zaštiti prirodu fizički-tehničko-tehnološkim sredstvima, a ne njenu *logiku* koja je osnova ljudske logike. Ugrožavanje logike prirodnog sistema koji ima ne samo svoju fiziku, nego i *svoju metafiziku*, znači ugrožavanje logike ljudske prirode i logike ljudske zajednice. Tehnokrate liberalnog globalizma toga nijesu svjesni, ili neće da budu svjesni,

tj. takva svijest ne dopire do njihove *savjesti*. Preciznije rečeno, politika i ideologija liberalne globalizacije zasnovane na dominaciji Zapada u odnosu na nezapadni svijet ne dozvoljavaju da dođe do uspostavljanja etike odgovornosti za posljedice koje ima liberalni globalizam za ukupno čovječanstvo. Egzaktno je proračunato da kada bi se princip potrošnje koji vlada u SAD-u, primjenjivao u svim savremenim društvima, bile bi nam potrebne još 3-4 planete Zemlje. Evidentno je, da i pored toga što SAD istaknuti princip potrošnje primjenjuju obilato koristeći prirodne i druge resurse van svojih granica, istoršenost ekonomskog i vojnog potencijala ukazuje na sve ozbiljniju krizu američkog društva. Polazeći od ove konstatacije, Koičio Matura, generalni sekretar UNESCO-a, ističe da čovječanstvo može da bude sačuvano samo ukoliko iskombinujemo rast i održivi razvoj umjesto da ih posmatramo kao suprotnosti. Progresivna kombinacija rasta i održivog razvoja može se utemeljiti samo na ljudskom odnosu prema prirodi. Neoliberalna ekonomija i liberalni globalizam proizvode katastrofalan odnos prema prirodi. Vodeća političko-menadžerska struktura se odnosi prema prirodi kao da je to ekskluzivna svojina i vlasništvo ove generacije, posebno političke elite. U domenu svojine donosi zakone koji uspostavljaju monopol jedne generacije (sadašnje generacije, a u domenu vlasništva prirodna bogatstva pretvara u svoje, uskogrupno, vlasništvo) ne vodeći računa o generacijama koje su sačuvale prirodu, ni o budućim generacijama koje treba da svoj opstanak obezbijede u jedinjoj prirodi koju imamo. Održivi razvoj se ne može obezbjeđivati bez diferencirane institucionalizacije ljudskih, generacijskih i individualnih prava svojine u odnosu na prirodu. Tako diferencirana svojinska prava mogu osigurati konstituisanje vlasničke strukture, i u predmetnom i u subjekatskom pogledu, koja će djelovati na principima održivog razvoja. U tom smislu možemo shvatiti konstataciju: „Jaka država pretpostavlja, da prirodna bogatstva Rusije (nafta, gas, plemeniti

metali, šume, vodeni resursi i mnoga druga) treba da budu nacionalizovana i da se nalaze u državnoj svojini. Država treba da raspolaze njima u ime interesa čitavog društva, za blagostanje čitavog naroda“ (Dobrenjkov, 2006: 399).

Sociološkom analizom posljedica liberalne globalizacije na primjeru Rusije Dobrenjkov konstatuje da se to može označiti kao „liberalna Zbrka“ ispoljena u: raspadu SSSR-a; miješanju stranih sila u odvojenim državama; podčinjenosti Rusije globalnom Zapadu; Rusiji koja gubi nacionalne interese; Rusiji koja gubi nacionalno-kulturni identitet itd. (Dobrenjkov, 2006: 312, 313).

Složenost razumijevanja globalizacije je sadržana u egzaktom identifikovanju *uzroka*, ali i u znalačkom predviđanju *posljedica*. Zbog toga, razumijevanje globalizacije se mora vezati za pojedine fenomene (karakter društvenog sistema, ekonomije, tehnike i tehnologije, kulture, zdravlja, ekologije i dr.), ali uvijek sa predviđanjem *posljedica koje ima za ljude i njihove zajednice*, jer se u posljedicama ispoljava cjelina fenomena. Pogotovo ako prihvatimo da posljedice postoje bez ikakvog uzroka, kako tvrdi *kvantna fizika* u svom razumijevanju svijeta. Ako igdje djeluje taj *nekauzalni* elemenat u svemiru, djeluje i „društvenom svemiru“.

Zbog toga su neophodna temeljna naučna istraživanja društvenih kretanja eksperimentalne preciznosti usmjerena na objašnjenje nezavisnosti uzročnog i posljedičnog u njima, ali i na njihovoj povezanosti. Prateći teoriju eksperimentom otkrivamo što se u društvenoj stvarnosti dešavalo uzročno, a šta neuzročno i kakva predviđanja posljedica iz toga možemo izvesti. „Odgonetanjem“ stvarnosti slučajnosti, nekauzalni elementi, dobijaju naučno objašnjenje. Otkriva se time i *kolosalna sociološka činjenica* da se apsolutizacijom tržišta na principima neoliberalne ekonomije, *tržišna nužnost proglašava za društvenu nužnost* što predstavlja totalni teorijski i metodološki promašaj. Radi se o *apsurdnoj pretpostavci* da se sva nužnost

nalazi u tržištu, da se sva priroda čovjeka nalazi u tržištu, da se sva priroda ljudske zajednice nalazi u tržištu. Ipak, konstatuje Dobrenjkov: „Nove tehnologije, koncentracija kompanija, globalizacija tržišta, nepostojanost finansijskog kapitala i mnogi drugi faktori savremenog ekonomskog sistema, konačno, nijesu razbili logiku kapitalizma, već su pomogli da se njeni efekti rasprostru po prostranstvu i preraspodijele u vremenu“ (Dobrenjkov, 2006: 171). Borba protiv ovih tendencija postaje sve više fragmentarna, a njen protivnik sve više koncentrisan. Osnovna žrtva svega toga je istinska ljudska priroda i priroda ljudske zajednice. Na ovaj atak, „žrtva“ odgovara raznim antiglobalističkim pokretima, u kojima se još uvijek ne izražava puna svijest o katastrofi u koju neibježno vodi liberalni globalizam.

Jedino sveobuhvatna istraživanja mogu biti valjana osnova za provjeru *sociološke* teorije i proizvodnju naučnih saznanja koja prate prirodu čovjeka i prirodu njegove zajednice. Ovaj pristup upućuje na još jednu *bitnu činjenicu* koju ne smijemo zaboraviti, a to je da svako društvo stvara samo sebe, a ne nikava viša sila, izvan i iznad njega. Sve ovo ne znači da se jedno društvo tretira kao zatvoren sistem, već kao otvorena struktura koja svoju otvorenost zaniva na sopstvenoj kompetitivnosti i time na kvalitativnom posredovanju sa okolinom.

Progresivni karakter, globalizacija može imati ukoliko doprinosi ostvarivanju fundamentalnih ljudskih vrijednosti. Ne možemo znati šta su ljudske vrijednosti bez njihove „smislaone adekvatnosti“ i „predmetne racionalnosti“ koje su vezane za način mišljenja i osjećanja koji je u temelju ponašanja ljudi i njihovog odnosa prema sebi, drugim ljudima i prema prirodi, tj. ukupnom načinu proizvodnje društvenog života. To pretpostavlja neprestani spoj globalnog i lokalnog. Prema tome, ispitivanje fundamentalnih ljudskih vrijedosti moramo vršiti ne samo na osnovu smisla nečega, nego prije svega na osnovu *smisla za nekoga*. Sa tog stanovišta se postavlja pitanje: Koji je subjekt

koji daje smisao globalizaciji ili u globalizaciji ostvaruje određeni smisao? Da li su to svi ljudi, ili samo neki ljudi, određene grupe bogatih, moćne države, političke elite, lokalne sredine itd? Koji su to subjekti koji u ime smisla istorije šire podjelu na bogate i siromašne, vrše nasilje i terorizam, uništavaju prirodu, ugrožavaju demokratiju i slobodu. U ime kakvog smisla globalizacije ljudi pristaju na sve to, jer bez pristanka ljudi ništa ne može biti sprovedeno.

„I u korišćenju tog ljudskog prava nepristajanja leži sav patos moralnog suda i moralnog bića u uslovima zatvorenosti svih drugih mogućnosti“ (Knjazeva, 2008: 143). To su oni momenti bez kojih ne možemo razumijevati puni smisao koji dajemo istoriji, pa prema tome ni globalizaciju kao istorijski proces. Smisao istorije deterministi mogu interpretirati kao neko buduće stanje kome istorija nužno vodi, a ljudska pristajanja ili nepristajanja kao kauzalno proizvedene epifenomene. Međutim, to je očigledno redukovanje ljudske priorde na nužnost i njeno isključivo kauzalno objašnjenje bez neizostavne indeterminističke komponente bez koje se gubi suština ljudske prirode. *Ljudska priroda time prevladava ograničenosti nužnosti budućeg dobra, jer ono ne može predstavljati ljudsko dobro ako je samo nužno, ljudsko dobro mora imati i momente indeterminizma, a to znači puni smisao, značenje i značaj za konkretnog čovjeka i njegovu zajednicu.* Ova suština se može ostvarivati samo na bazi kvalitativnog posredovanja globalnog i lokalnog, posredovanja koje afirmiše kvalitete i jednog i drugog i time usmjerava progres društva u pravcu neprestanog ostvarivanja fundamentalnih ljudskih potreba i daje smisao egzistenciji kao realizaciji esencije.

Afirmacija konkretnog čovjeka i njegovih mogućnosti ne znači postmodernističko negiranje potrebe postojanja ustanovljenih mjerila koja prate i usmjeravaju prirodu čovjeka i njegove zajednice, a priroda čovjeka nije samo pozitivna nego i destruktivna. Naime, ako nema mjerila, ako nikakve vrijednosti,

naslijeđene iz prošlosti, ne važe, kao ni postojeći društveni sistem konstituisan na principima slobode, onda se postavlja pitanje da li svaki pojedinac može jednako slobodno izražavati i svoje konstruktivne želje i potencijale, ali i svoje destruktivne potencijale. Bez toga nemožemo tragati za odgovorima na pitanja zbog čega su građani zalutali u potrošačku kulturu, zašto se odriču socijalne države, zašto dovode u pitanje svoju stabilnost i sigurnost, zašto okreću leđa solidarnosti i zajedničkim vrijednostima, zanemaruju porodicu, poslovnu etiku, skromnost i čestitost, lokalne vrijednosti i kulturu, uništavaju prirodu i sl.

Bez ove diferencijacije značilo bi da je sve dozvoljeno, pri čemu princip moći dozvoljava da se sve ostvaruje na bazi moći. Moć ostaje kao jedino mjerilo, pa bi moć bogatih bila jedino mjerilo za sve. Logika moći ne zahvata samo odnos bogatih i siromašnih, već je logika prisilnog rasta glavna karakteristika privređivanja sa neumitnim posljedicama nasilja nad prirodom, i u porodici, i raznih oblika neslobode u društvenom životu ljudi. U tom smislu veliki Veber upozorava da kompetitivni društveni sistem ne isključuje moć, ali isključuje silu.

Razvoj društva ni na jednom nivou, globalnom ili lokalnom, bez rješavanja naznačenih problema ne može imati ljudski smisao i time progresivno značenje. Dinamika bivstvovanja čovjeka i njegove zajednice zahtijeva koncepciju društva zasnovanu na slobodi, i to na različitim vrstama slobode i njihovoi interferenciji. Sloboda se mora imati u osnovi razvoja kao cilj i sredstvo (Sen, 2002: 113). Međutim, suštinsko pitanje temeljne društvene promjene jeste *kako identifikovati strukturu potrebe za slobodom kao pozitivnim (kreativnim) modusom života?*

Aktualnost ovog pitanja se ispoljava na dva nivoa: na nivou globalnih kretanja savremenog društva koja karakterišu dvije oprečne tendencije – tendencija univerzalizacije, na jednoj, i tendencija afirmacije vlastitog identiteta, na drugoj strani i na

nivou svake države kao istorijske zajednice u kojima na specifičan način dolazi do spoja Logosa i Istorije. U istorijskom procesu sublimacije svi „objektivni“ činioци (institucionalna konstitucija, teritorija, jezik, kultura) dobijaju svoje posebno, autohtono, značenje, značaj i smisao za određenu zajednicu. Naravno, to ne znači da spoljne determinante (globalna društvena kretanja) nemaju svoj uticaj, ali liberalna globalizacija proizvodi društvenu krizu zapostavljajući dijalektiku konkretno-univerzalnog, a apsolutizujući univerzalno.

Negativne posljedice ovakve apsolutizacije su veoma očigledne. „Razvojni planovi Svetske banke namerno su tokom poslednjih nekoliko decenija istisnuli sa zemljišta čitave grupacije relativno uspešnih ljudi, uključujući i male, nezavisne ratare, kako bi napravili mesta džinovskim branama i drugim razvojnim „megaplanovima“ ...Posledice takvog „razvoja“ su pretvaranje miliona malih zemljoradnika u izbeglice, bezzemljaše koji u gradovima traže posao kojeg nema“ (Mander, Goldsmit, 2003: 13).

Ovo je samo jedan vid ekonomske i društvene krize koja je uzrokovana globalnim, svjetskim ali ništa manje i lokalnim faktorima. Takođe moramo konstatovati da ova kriza ima svoje uzroke, ali to nikako ne znači i da se neminovno morala desiti u ovom drastičnom i neminovnom obliku i intenzitetu, pogotovo ne tako neljudskom podjelom na bogate i siromašne. Ne možemo prihvatiti da je proces postsocijalističke transformacije socijalističkih društava morao uzročno imati: u okviru transformacije socijalističke svojine nužan kontinuitet pljačke društvenog vlasništva i javnih dobara; model neproizvodnog, parazitskog, korupcionaškog kapitalizma sa afirmacijom konkurentnosti kao tobožnje suprotnosti socijalnom neproizvodnom modelu; destrukciju domaće proizvodnje; privatizaciju banaka pod monopolom nove polit-ekonomske elite sa podsticanjem na konzumerističko zaduživanje građana i na trgovačku

djelatnost, a ne na proizvodna sitna i srednja preduzeća; redukciju radnog kontigenta; zaduživanje i podilaženje stranom kapitalu i uvoznom lobiju; visoku beskorisnu potrošnju, na jednoj strani, a na drugoj „štednju“ za podsticaj naučno-obrazovnom radu i kreativnim snagama društva, itd. Ali, teoretičari i ideolozi liberalne globalizacije ne žele da ove „prirodne eksperimente“ prihvate kao testove provjere svog projekta jer oni pokazuju njegovu duboku ljudsku nefunkcionalnost i besmislenost.

Danas je jasno da je sve ovo neoliberalna ideološka obmana i licemjerje onih koji su izazvali krizu, a sada dijele lekcije i kažnjavaju građane objašnjavajući im, u duhu svoje etike čiste volje (sve promašaje je izazvao neko drugi – „svjetska kriza“), a bez i trunke etike odgovornosti (polit-ekonomska elita nema nikakve odgovornosti) za očigledni utopizam svog projekta.

Nekritički globalizam i na njemu zasnovani razvojni planovi u Crnoj Gori i razni oblici „megatrendova“, ostavili su negativne posljedice na razvoj pojedinih regija i njihovo stanovništvo, a naročito na razvoj ruralnog područja, pogotovo na potencijalno naseljavanje tih područja, razvoj poljoprivrede i oživljavanje sela. Još je potrebnije priznati da se nedovoljno i nesistematski poklanja pažnja temeljnim izučavanjima uzroka i posljedica ovih procesa u cilju egzaktnog naučnog identifikovanja neophodnih pretpostavki za prevladavanje nastalih problema i protivrječnosti na liniji globalnog i lokalnog. Posljedica te protivrječnosti je nezaustavljivi rast siromaštva, visoki nivo ekonomske nesigurnosti, nezapošljenost, naročito mladih, a svemu tome daje osnovni pečat *tehnologija vlasti* okrenuta globalizacijskim tendencijama koje se jednostrano uzimaju kao lijek za sve, a koje ustvari zanemaruju lokalne probleme pojedinaca i njihovih zajednica, njihove sposobnosti i njihove mogućnosti nalazeći jedinu mogućnost za preživljavanje preduzeća u otpuštanju tehnoloških viškova proizvodnih radnika i trenutnim socijalnim programima koji u suštini znače zamagljivanje

dugoročne prevare. Bitna je makroekonomska stabilnost, bez obzira na dosta bijedno stanje mikroekonomske stabilnosti ogromne većine porodica i njihovih članova.

Logika kompetitivnog društvenog sistema je upravo na principu kvalitativnog posredovanja globalnog i lokalnog u svim dimenzijama, a ne u jednostranom i nekritičkom prihvatanju globalizacije. To pretpostavlja ravnotežu makroekonomske i mikroekonomske stabilnosti u društvu.

Sve bi to vodilo prevladavanju lažne dileme: globalno ili lokalno. Strateški planovi i programi razvoja Crne Gore ne smiju apsolutizovati globalne tendencije u odnosu na lokalne mogućnosti, specifičnosti i perspektive, jer globalno ne može bez lokalnog funkcionisati na opštu korist Crne Gore. Sigurno je da se na principima neoliberalne ekonomije ne može ostvarivati ustavno načelo: „Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine. Crna Gora je građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava“ (Ustava Crne Gore, čl. 1). Društvena zbilja to najbolje potvrđuje.

Ovo načelo može biti ostvarivano samo na principima socijalne ekonomije. „Globalno društvo – to je nova raspodjela socijalnih veza, kulturnih normi, psiholoških orijentacija, duhovnih vrijednosti, individualnih modela ponašanja, političkih režima, ekonomskih instituta. Ostajući u granicama nacionalnih organizama, ljudi postaju građanima svijeta. U procesu svakodnevne djelatnosti, oni sve češće stupaju u kontakte sa inostranim i inovjernim. Oni se uče živjeti i raditi u svijetu bez granica“ (Dobrenjkov, 2006: 24). Znači, nacionalni organizam ne smeta ljudima da postanu građani svijeta uz očuvanje svog etnokulturnog identiteta. „U vezi s tim, kako smatra F. Bjul, savremena globalizacija ne znači potpuno iščezavanje nacija i nacionalnih kultura ili ukidanje političkih ili čak geografskih granica“ (Dobrenjkov, 2006: 12). Nacija kao istorijska kategorija prati

prirodu čovjeka i prirodu njegove zajednice. U tom smislu nacija se mijenja i spaja sa globalizacijom u svim tačkama u kojima globalizacija ne prelazi i odstupa, tj. otuđuje se, od prirode čovjeka i prirode njegove zajednice. Nacija je u funkciji oslobađanja čovjeka u podizanju njegovog društvenog bića na viši nivo i prevladavanja determinizma rođenja, ali bez gubitka izvornosti njegovog etno kulturnog identiteta. To je puni smisao generičke suštine čovjeka i njegove zajednice. U tome Dobrenjkov vidi potrebu nacionalne ideologije Rusije kao zbir svih „moralnih, pravnih, političkih, filozofsko-svjetovnih pogleda na svijet, religioznih i umjetničkih vrijednosti koje regulišu životnu djelatnost države, društva, različitih društvenih grupa i pojedinih građana, integrišući ih u jednu cjelinu, služe u svojstvu sredstava nacionalno-državne samoidentifikacije, opštepriznatim u određenom društvu“ (Dobrenjkov, 2006: 402).

Liberalna globalizacija teži: unifikaciji, stvaranju virtuelnih mreža i organizacija, vladavini monopola i sile, ekonomiji prisilnog rasta sa katastrofalnim posljedicama po prirodu, apsolutizaciji potrošnje i potrošačkih potreba sa zanemarivanjem potrebe čovjeka za čovjekom. Time liberalna globalizacija prelazi granice prirode čovjeka pa i granice prirode njegove zajednice i njenih institucija. Posljedice: zapostavljaju se ljudski odnosi, a u prvi plan se izdvajaju tri kompleksa odnosa: „države s državama, države s korporacijama i međunarodnim organizacijama, a takođe i korporacije sa korporacijama“ (Dobrenjkov, 2006: 41).

„Država je „odlutila“ iz svog ontološkog ležišta – posrednika između pojedinca i društva i time se otuđila i od jednog i od drugog. Moć države u savremenom društvu javlja se u novom kontekstu i obliku.“ (Vukićević, 2011)

„Zadatak moderne politike bio je da se ukroti moć države i da se njene aktivnosti usmere ka ciljevima koje ljudi, kojima država služi, smatraju legitimnim, kao i to da vladavina prava ograniči to korišćenje moći“ (Fukujama, 2007: 12).

Izdvajaju se centralna pitanja: 1. kako identifikovati ciljeve koje ljudi smatraju legitimnim s obzirom na složenost multikulturalne, multietničke, multikonfesionalne i socijalne strukture konkretnog društva imajući u vidu neizbježne uticaje globalizma; 2. kako uspostaviti vladavinu prava koja se odnosi ne samo na normu, nego i na „normativnu činjenicu“, jer se cjelina vladavine prava upravo nalazi u „normativnoj činjenici“ (društvenom položaju i ponašanju pojedinaca, grupa, institucija i organizacija u procesu uspostavljanja instituciono-pravne strukture određenog društva); 3. institucije države se ne mogu redukovati na pukog izvršioca naloga građana, već one imaju kreativnu ulogu pri otkrivanju razvojnih potreba, novih šansi građana i društva kao cjeline i na toj osnovi trebalo bi da ostvaruju legitimnosti i efikasnosti.

Da li na ova pitanja imamo univerzalne odgovore?

Kombinacija materijalnog prosperiteta tržišne ekonomije sa političkom i kulturološkom slobodom liberalne demokratije, koju Zapad afirmiše na unutrašnjem planu, ali nudi i kao izvozni „artikal“, je privlačna. Međutim, stoji činjenica da Zapad nije razriješio svoje unutrašnje protivrječnosti (bogati–bogatiji, siromašni–siromašniji, demografske protivrječnosti, multinacionalna i polietničko-imigraciona prava, evidentni porast društvene patologije). Koliko institucije i vrijednosti Zapada odgovaraju nezapadnim kulturama, vrijednostima i stilovima života. Dinamiku ontologije savremenih društava karakterišu globalna kretanja koja se operacionalizuju na bazi logike «umrežavanja». Osnovna jedinica ekonomske organizacije nije više pojedinac, porodica, preduzeće ili država, već „mreža“. Sistemski proizvedene „mreže“ dobijaju karakter društvenih podstruktura u okviru globalne strukture društva, a to znači da ne obuhvataju sve djelove društvene strukture. U tom smislu Kastels naglašava da se društvo dijeli na „one koji uspostavljaju mreže, one koji su umreženi i na kraju, one koji su isključeni, odnosno čiji posao ili

firma nisu umreženi u globalni sistem privrede“ (Kastels, 2000: 273). Podjela na „umrežene“ i „neumrežene“ proizvodi jako značajne posljedice za društvo i pojedince na makro i mikro nivou. „U mreži nije obavezno lično prisustvo, neposredni kontakt, stalno opštenje, prostovna bliskost za to, da bi se skup ljudi smatrao socijalnom cjelinom“ (Dobrenjkov, 2006: 63). Sociološki bitna činjenica je da ove mreže, bez obzira na sav značaj virtualnih veza u savremenom društvu, ne mogu funkcionisati bez neposrednih veza i odnosa ljudi, a to znači da se i jedni i drugi konstituišu i funkcionišu kao *društvene grupe*. Bez obzira na to, da li se javljaju kao formalne ili neformalne društvene grupe, one imaju svoju cjelinu sa stanovišta članova koji ih sačinjavaju, ciljeva i interesa na bazi kojih se konstituišu, sredstava kojima raspolažu, karaktera djelatnosti i funkcije koje vrše i moći i uticaja koje imaju na društvena kretanja u državi i samu državu kao instituciju. Sve u svemu, ove *mrežne grupe* uspostavljaju *monopol* u odnosu na pojedinca, na državu i određeno društvo.

U prethodnoj analizi istaknuti su samo neki sociološki aspekti izuzetno složenog odnosa globalizacije i ljudske prirode i prirode ljudske zajednice u savremenom društvu. Očigledan zaključak je: drastično je odstupanje liberalne globalizacije od ljudske prirode i prirode ljudske zajednice. Zbog toga antropolozi upozoravaju: nije više glavno pitanje kakva je naša ljudska priroda, nego pitanje da li nam je ljudska priroda uopšte više potrebna. Osnovna pažnja se poklanja ekonomiji, tržištu, bankama, tehnici i tehnologiji, državi i politici, globalizaciji. Jednostavno, važni su *fenomeni*, a ne *ljudi i njihovi međusobni odnosi*. Zapostavlja se centralno pitanje kakve *posljedice* sve to proizvodi na ljudsku prirodu i prirodu ljudske zajednice. Očigledno, liberalna globalizacija je eksperiment koji je zahvatio cjelinu društvene zbilje, zasnovan na ekonomskoj teoriji i time duboko faličan u teorijskom pristupu, teorijski nedostatan u odnosu na predmet eksperimenta.

Da li mora tako biti i kud sve to vodi?

U sociološkoj analizi profesora Dobrenjkova nalazimo dva temeljna teorijsko-metodološka pritupa:

1. Suština globalizacije jeste „da je to objektivna, *prirodna* (podvukao S. V.) proces integracije čovječanstva u jednu cjelinu“ (Dobrenjkov, 2006: 20). To znači da globalizacija „prati“ ljudsku prirodu i prirodu ljudske zajednice.

2. Svoj kritički odnos profesor Dobrenjkov ispoljava, ne u totalnom odbacivanju globalizacije, već se opredeljuje za globalizaciju sa ljudskim likom ili globalizaciju odozdo, globalizaciju za sve, a ne samo za bogate (Dobrenjkov, 2006: 80).

Nesporno je da globalizaciju moramo posmatrati kao proces univerzalizacije čovječanstva u smislu sublimacije svih komponente društvenog bića čovjeka i njegove zajednice. Nesporno je takođe, da se u tom procesu neprestano odvija specifičan spoj Logosa i Istorije u svakom čovjeku i svakoj istorijskoj zajednici ljudi. Prema tome, univerzalnost procesa globalizacije ne smijemo posmatrati kao proces *unifikacije* ljudi i njihovih zajednica. Imajući ovo u vidu, naš teorijsko-metodološki pristup polazi od *hegelovskog konkretno-univerzalnog*. Konkretno-univerzalno upravo znači da globalizacijska univerzalnost ima svoju osnovu u dubini *identiteta pojedinačnog i kolektivnog, odakle potiče i gdje se vraća*. Na toj osnovi možemo sociološki egzaktno pratiti progresivnost procesa globalizacije sa stanovišta ostvarivanja fundamentalnih ljudskih vrijednosti na svim nivoima – globalnom i na nivou posebnih društava. Univerzalne vrijednosti slobode, pravde, humanosti, morala, kulture, legitimnosti institucija i njihove efikasnosti dobijaju puno značenje u sublimiranju Logosa i Istorije u životu konkretnih ljudi i njihovih istorijskih zajednica. Na te principe se oslanjaju integracioni procesi koji poštuju prirodu čovjeka i prirodu njegove zajednice. „Godine 1964, jedna od najslavnijih odluka u oblasti zajedničkog prava postavljeno je načelo da 'zajednica predstavlja

novi pravni poredak međunarodnog prava' i da 'su subjekti ne samo države nego i isto tako i njihovi državljani'" (Šnaper, 1996: 254-5). Ovo načelo obezbjeđuje očuvanje izvornog etnokulturnog identiteta svake nacionalne države i istovremeno očuvanje subjektiviteta svakog građanina multikulturalne strukture nacionalne države. Time se savremena društva integrišu u skladu sa prirodom čovjeka i prirodom njegove zajednice. Pokreti antiglobalizma ili alterglobalizma imaju upravo ideju otpora gušenju ljudske prirode i prirode ljudske zajednice koje nesnosno i nezadrživo produkuje liberalni globalizam i njegova apsolutizacija neoliberalne ekonomije

Preokret se može izvesti jedino na pricipima *socijalne ekonomije*. Socijalna ekonomija je istinska *ljudska osnova* dugoročnog, humanog i progresivnog razvoja društva. Nesporno je da su uspješnija egalitarnija društva zasnovana na kompetitivnom društvenom sistemu i superiorna po svim ključnim socijalnim parametrima sa kombinacijom legitimnosti i efikasnosti od društava u kojima vlada izrazitija nejednakost, a ona se temelje na socijalnoj ekonomiji.

„Opsežna istraživanja tako pokazuju da „aglosaksonske“ ekonomije veoma „prednjače“ u odnosu na relativno egalitarne skandinavske zemlje i Japan po raširenosti zdravstvenih problema među nižim klasama u tim društvima, po stopi preuranjene smrtnosti među muškarcima iz radničke klase, po duljini radnog vremena, po stupnju dječjeg mortaliteta, po stupnju dječje nepismenosti, po stupnju nasilja među djecom, po stupnju mentalnih oboljenja i poremećaja, po stupnju ovisnosti o drogama, po stupnju nepovjerenja prema ostalim ljudima, po broju zatvorenika, po visini kazni za jednake zločine, po broju ubojstava, itd“ (Jakopović, 2011: 3).

„Također, zemlje u kojima vlada izraženija nejednakost (poput SAD-a i Ujedinjenog kraljevstva) imaju nižu stopu opće dječje dobrobiti prema UNICEF-ovom indeksu, manju jednakost

šansi i nižu stopu socijalne mobilnosti, nižu stopu inovativnosti, tj. manje patenata po glavi stanovnika itd.“ (Ibid 4).

Sva ozbiljna istraživanja pokazuju da se stopa *nejednakosti* nalazi u direktnoj korelaciji sa ovim društvenim fenomenima. Jednostrane, birokratizovane i politizovane računice ne pokazuju ogromnu društvenu i ekonomsku štetu koju proizvodi nejednakost u vidu zdravstvenih troškova, mentalnih poremećaja, represivnih struktura, policijskih snaga, a da ne govorimo o enormnom zapostavljanju sopstvenih ljudskih i drugih potencijala koji nemaju mogućnosti da iskažu svoje sposobnosti i mogućnosti. Ljudska patnja, nasilje prema drugima i prema sebi koja sve to prati je kolateralna „sitnica“ kojoj ne treba poklanjati mnogo pažnje.

„Osim što omogućava veću zaposlenost, stimulira ekonomsku potražnju i poboljšava radničku motivaciju, inovativnost i produktivnost, bogato komparativno iskustvo i znanstvena istraživanja potvrđuju da socijalna ekonomija omogućava i veća ulaganja u obrazovanje, vrijedne usluge i visokotehnološku proizvodnju, nasuprot ovom modelu periferijske, neokolonijalne ekonomije koju su balkanske elite (u suradnji sa stranim „partnerima“) odabrale“ (Ibid. 4).

Socijalna ekonomija nije socijala, socijalno davanje ili socijalna pomoć siromašnima, nezaposlenima, bolesnima, beskućnicima i sl. Socijalna ekonomija je cjelovit koncept ljudske ekonomije koja nije redukovana na tržište i profit, već je u funkciji kreativnosti svih potencijala jednog društva, usmjerenje ekonomskih ulaganja u sposobnosti ljudi i njihove mogućnosti da iskažu svoje sposobnosti, zadovoljavaju potrebe i interese vlastitim angažovanjem. Socijalna ekonomija pretpostavlja da ekonomski, privredni, tehnološki, prostorni, investicioni poduhvati i razvoj u svim oblastima društvenog života i rada sadrže socijalne potrebe ljudi i njihove zajednice.

Prema tome, socijalna ekonomija obavezno sadrži u sebi socijalno planiranje i socijalni razvoj koji prate socijalne potrebe

ljudi i iskorišćavanje prirode na principu održivog razvoja imajući u vidu da je priroda ljudsko dobro, a ne samo dobro pojedinaca ili pojedinih generacija. Svi elementi socijalne ekonomije podstiču kvalitet, konkurentnost, preduzetnički duh i motiv postignuća, solidarnost u okviru demokratski konstituisanog institucionalno-pravnog sistema društva. U tom smislu socijalna ekonomija je istinska i trajna osnova progresivnog razvoja društva. Ona pravi racionalnu i smisaonu vezu pojedinačne, porodične i društvene ekonomije. U njoj se povezuje makroekonomska stabilnost društva i mikroekonomska stabilnost porodice na principu održivog razvoja društva, porodice, pojedinca i prirode.

Analizirajući tridesetogodišnje centralizovano planiranje u Indiji nakon sticanja nezavisnosti Sol konstatuje: „Svi znaju da ono nije bilo uspešno. ...Ali onošto zaboravljaju zapadni kritičari... to razdoblje je dalo Indijcima vreme da razmisle o svojim širim stremljenjima umesto da se podvrgnu preformulisanim stremljenjima koje bi Zapad projektovao., pa su razvili izvesnu *internu logiku* (podvukao S. V.) koju i dalje nadograđuju., dok su oni delovi nekadašnjih kolonija koji su se smesta prepustili zapadnim tehnikama planiranja, u koje ubrajam i sovjetske tehnike, danas uglavnom propali“ (Sol, 2011: 73-4).Upravo ovdje, u Nju Delhiju, u Indiji, imamo eksperimentalnu potvrdu teorije konkretnog univerzalizma, ne u vidu otpora globalizaciji, nego primanju globalizacije na principima interne logike, tj. samosvojnog spoja Logosa i Istorije. “Proroci globalizacije koji su govorili: „Privatizujte, privatizujte, privatizujte“, danas kažu da su griješili zato što je nacionalna vladavina zakona važnija“ (Sol, 2011: 9-10). U tom kontekstu možemo primiti Kisindžerovu konstataciju da „je kumulativni razvoj jedne generacije sveobuhvatno izmenio naš svet“ (prema Sol, 2011: 74), ali samo kao jedan dio istine. Mnogo veća i značajnija istina za ljudski rod, pravce razvoja čovjeka i društva

i njihovu perspektivu, jeste da kumulativni razvoj jedne generacije nije proizveo unificirani svijet. Nijedan smjer liberalnog globalizma, niti njegova kumulativa, nema unificirani rezultat, niti unificirane posljedice za sve ljude i sve istorijske zajednice. To je nesporna zakonitost ukupnog istorijskog razvitka ččovjeka i njegove zajednice koja izvire iz generičke suštine ččovjeka i njegove zajednice i koja je neprestano prati, ne samo u vrijeme globalizacije.

Tu opštu zakonitost možemo sociološki egzaktno propitivati, razumijevati, tumačiti i objašnjavati teorijskim pristupom hegelovskog konkretnog univerzalizma. Konkretni univerzalizam je nužnost istorijskog razvitka ččovjeka i društva koja u sebi sadrži momenat indeterminizma, tj. sposobnost prevladavanja vlastite nužnosti. To omogućava slobodu spoja Logosa i Istorije na samosvojan način u svakoj istorijskoj zajednici.

Literatura

- Veber, Maks (1976) *Privreda i društvo*, Beograd, Prosveta
- Vukićević, Slobodan (2004) Aktualnost relacije svojina-vlasništvo u procesu transformacije u Crnoj Gori, Podgorica, CANU, Zbornik: Tranzicioni procesi- dometi, ograničenja i perspektive
- Vukićević, Slobodan (1984) Društvena svojina i građanin, Beograd, Izdavački centar „Komunist“ (u Zborniku: Društvena svojina i njene protivrečnosti)
- Vukićević, Slobodan (2011) Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta, Nikšić, Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta, 289 str., 21 cm.
- Vukićević, Slobodan (1989) O pojmu svojine, Nikšić, Luča, br. 1-2
- Vukićević, Slobodan (1989), Pluralizam svojine i politički pluralizam, Beograd, Marksistička misao, br. 6 (118-122)

- Vukićević, Slobodan (2003) Property and ownership are not the same, Nikšić, Luča, br. 1 (134-171).
- Vukićević, Slobodan (1995) Rad kao konstituens svojine, Podgorica, CANU, Godišnjak društvenih nauka, br. 8 (121-147)
- Vukićević, Slobodan (2007) Svojina i vlasništvo u interdisciplinarnom razumijevanju sociologije i ekonomije, Beograd, Institut društvenih nauka, Zbornik: Ekonomija i sociologija
- Vukićević, Slobodan (1988) Svojina kao sociološka kategorija, Beograd, Sociologija br. 4 (683-696)
- Vukićević, Slobodan (1995) Svojina, preduzetništvo, tranzicija (koautor) Nikšić, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Nikšić, 320 str.; 24cm
- Vukićević, Slobodan (1998) Simuliranje promjene, Podgorica, Univerzitet Crne Gore, Cetinje: Obod, 185 str. 24cm
- Vukićević, Slobodan (2005) Sopstvenost i pritaženie ne e edno i eščo, Sofija, Institut za filozofski isledovanija pri BAN, Filozofski alternativni, Philosophical alternatives, br. 3-4
- Vukićević, Slobodan (1987) Sociološki pogled na neka shvatanja društvene svojine u jugoslovenskoj teoriji, Nikšić, Luča br. 5-6
- Vukićević, Slobodan (2002) Tranzicija, svojina, vlasništvo, Beograd, Institut društvenih nauka, Zbornik: Tranzicija i institucije (123-139)
- Vukićević, Slobodan (1995) Komparativno sociološko istraživanje svojine i preduzetništva u prelaznom periodu (Jugoslavija, Crna Gora, Rusija, Njemačka), Nikšić, Luča br. 1-2 (2)
- Vukićević, Slobodan (1990) Homoprivatus, Beograd, Nikšić, »Nučna knjiga«- Beograd, NIP Univerzitetska riječ- Nikšić, 175str.24cm
- Vukićević, Slobodan (1990) Dijalektika subjekta i predmeta svojine i svojinski pluralizam, Nikšić, Luča, 1-2 (19-26)
- Добренъков В.И. (2006) Глобализация и Россия: социологический анализ, Москва: ИНФРА, 447 st.
- Добренъков В. И. Исправнико В. А. (2009) Корупция: Подходы к исследованию, Москва, Учебное пособие для вузов

-
- Добренъков В. И. Кравченко А. И. Фундаментальная социология (I-XV), Москва: Инфра - М
 - Jakupović, Mladen (2011) Plamen socijalne ekonomije, Zagreb, Novi plamen, godina V, br 15
 - Knjazeva-Adamović, S. (2008) Polemike- političke i filozofske, Beograd, Službeni glasnik
 - Lazić, Mladen (2011) Čekajući kapitalizam, Beograd, Službeni glasnik
 - Mander, Dž. Goldsmit, E. (2003) Globalizacija, Beograd, CLIO
 - Sen, A. (2002) Razvoj kso sloboda, Beograd, Filip Višnjić
 - Tubić, Risto (2011) Na obalama istorije savremenog sveta, Beograd, Svet knjige
 - Ustav Crne Gore (2007) Podgorica, Službeni list Crne Gore
 - Fukujama, F (2007) Građenje države, Beograd, Filip Višnjić
 - Kastels, M. (2000) Uspom umreženog društva, Zagreb, Golden marketing
 - Sol, Džon Ralston (2011) Propast globalizma i preoblikovanje sveta, Beograd, Arhipelag
 - Šnaper, D (1996) Zajednica građana, Novi Sad - Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića